

MÉHES MÁRTON:
EIGENNAMEN UND EIGENNAMEN-KONSTRUKTIONEN.
SPRACHLICHE ZEICHEN ZWISCHEN DIFFUSITÄT UND ÖKONOMIE
[Tulajdonnevek és tulajdonneves szerkezetek. Nyelvi jelek
a diffuzitás és a nyelvi ökonómia között]
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Germanisztika program
Budapest, 2004. 219 lap
Témavezető: Knipf Erzsébet
Opponensek: Hessky Regina, Szűcs Tibor
Védés: 2005. június 14.

1. A dolgozat általános célja egy alapvető, monográfiájellegű vizsgálat első változatának bemutatása. Szinkrón megközelítésű névelméleti munka, melynek középpontjában a tulajdonnevek (TN) szemantikája, valamint a TN-szemantika, a TN-pragmatika és a TN-grammatika kereszteződése áll, s figyelembe veszi a kognitív kutatás bizonyos alap gondolatait is. Ilyen típusú munka a germanisztikai nyelvészet területén az utóbbi időben nem készült, ezért nem véletlen, hogy a dolgozatban felvetett kérdések jó része további elemzésre kíván ösztönözni. A dolgozat végén található részletes szakirodalom hasznosítható a jelenleg hozzáférhető névelméleti irodalom egyfajta áttekintő jegyzékeként is, német és angol nyelvű hangsúllyal, különös tekintettel a névszemantika területére. Az elméleti összefüggéseket több mint 250, jobbára a mai német nyelvből vett példamondat támasztja alá.

A dolgozat abból a feltevésből indul ki, hogy a TN tartalma egy komplex, majd-hogynem diffúz tudás, amelyet a TN segítségével egyszerű és nyelvileg igen gazdaságos módon lehet aktiválni. A „TN mögötti” információhalmaz a TN-ek működésének alapvető tényezője. Felmerül a kérdés, hogy ez a tudás egyenlő-e a TN (intenzionális) jelentésével, illetve hogy miként lehet ezt a tudást egy TN-tartalmi (szemantikai) modellbe integrálni. Ez a szinte korlátlanul halmozható tudás ugyanis – szemben a névelmélet talán legjelentősebb félreértésével – nem nyelvi, hanem javarészt enciklopédikus jellegű.

2. A dolgozat első, az integratív TN-tartalom-modell bemutatásával foglalkozó tematikus egységével kapcsolatban az (analitikus) filozófia teljes névelméleti hagyományát, valamint az általános névszemantikát és -pragmatikát fel kellett dolgozni. Ezzel sor került a releváns szakirodalom tudománytörténeti (kronológiai) tengelyének kutatására. A modern logikai-filozófiai-szemantikai vita legalább 150 éve két pólus között, a tartalmi (szemantikai) **üresség és telítettség** spektrumában folyik. A két idealizált szélsőséges pólust MILL elmélete („üresség”) és JESPERSEN álláspontja („telítettség”) jelzik. Az e két pozíció közötti spektrumban kellett megtalálni azokat az elméleteket, amelyek a TN-szemantika egyes aspektusait (bizonyos funkcióit) a legjobban írják le és elemzik.

A TN-tartalom-modell definíciója szerint a TN egy adott osztályon belüli egyedi tárgyra közvetlenül referáló, annak megnevezésére és azonosítására használt, merev

jelölőként működő, nyelviileg realizálható jel. Egy jel használatakor döntő jelentőségű a beszélő szándéka szerinti és a hallgató által észlelt propriális funkció. Ezért az általános szemantikai elemzés szempontjából kevésbé játszott szerepet a TN-ek formai-szerkezeti és etimológiai tulajdonsága, valamint a TN-ek és köznevek közötti folyamatos átmenet. Ennek ellenére a szerző a legfontosabb „határesetek”-et, mint például a definit deskripciókat (*der gegenwärtige deutsche Bundeskanzler* ’a jelenlegi német szövetségi kancellár’), a merev jelölőket (*die kleinste Primzahl* ’a legkisebb prímszám’), a természetes fajtákat (*Wasser* ’víz’, *Gold* ’arany’), az unikális címeket (*der Dekan* ’a dékán’), a monoszemantikus kifejezéseket (*Hölle* ’pokol’, *Äquator* ’egyenlítő’) és a kvázineveket (*Wann kommt Mutter nach Hause?* ’Anyja mikor jön haza?’) is bemutatja.

A tartalommodell egyesíti magában a már említett mögöttes tudást (ún. dosszié) és a TN további funkcióit: az identifikációt, a pusztán megnevező funkciót és a klasszifikáló funkciót. Az is kiderül, hogy milyen szerkezetű az a tudás, amely a TN-en keresztül elérhető. A tudás leírása csak úgy teljes, ha az alapvető szemantikai feladatok kiegészülnek a TN helyes használatának feltételeivel (TN-kompetencia). A használattal összefüggésben válnak érdekessé a TN-es szerkezetek.

Egy általános, szemantikai-pragmatikai TN-modell kidolgozása csak az évszázados filozófiai-szemantikai-logikai hagyományokból kiindulva lehetséges és kívánatos. Ezért a komplex modell kidolgozását megelőzően többek közt MILL (1843), FREGE (1892), RUSSELL (1918), STRAWSON (1950) és KRIPKE (1972) elméleteinek tanulmányozására és elemzésére volt szükség. A tartalommodellel párhuzamosan a dolgozat rávilágít egy metanyelvészetiileg releváns névelmélet-történeti összefüggésre is, ugyanis a modell keretében egyesíteni lehet a fenti klasszikus névelméleti álláspontokat. A feltételezett ellentmondások gyakran abból adódtak, hogy az egyes elméletek bizonyos alapfogalmakat (pl. jelentés, tartalom vagy extenzió) különbözőképpen definiáltak. A modell így többek közt a filozófiai tudományok kumulatív jellegének és konkrétan a névelmélet integrálhatóságának példájává válik. Az integrációval kimutatható, hogy az egyes pozíciókat nem lehet helyes-helytelen alapon kategorizálni, mivel azok külön-külön a TN-szemantikának csak egyes elemeit vagy aspektusait emelik ki, amelyek összeilleszthetővé válnak a disszertációban ajánlott teljes tartalmi leírás keretében. A vázolt modellben a TN-ek egy komplex kognitív asszociatív-információs hálózatba kerülnek.

3. A második, konstrukciókkal és azok interpretációjával foglalkozó tematikus egység kidolgozásának feltétele a szakirodalom rendszernyelvészeti tengelyének vizsgálata volt. Ebben az összefüggésben már az egyes nyelvekre jellemző jelenségeket és azok leírását kínáló művek álltak a középpontban, hiszen a dolgozat ezen része a szemantika, a pragmatika és a grammatika kereszteződésével foglalkozik. Leginkább konkrét nyelvi példákön keresztül lehetett bemutatni a konstrukciókhoz tartozó egyes interpretációkat, melyek elemzésekor lényeges szempont volt, hogy mennyire felelnek meg a nyelvi **ökonomía**, az **ikonicitás** és a **prototipikalitás** általános elemzési elveinek, melyeket a dolgozat ajánl. A dolgozat második része tehát TN-es szerkezetekkel, konkrétan a Det + TN-kombinációkon alapuló konstrukciókkal foglalkozik, amelyek olyan prototipikus TN-tulajdonságoknak mondanak ellent, mint a névelőnélküliség vagy a szingularitás, ugyanakkor nyelviileg gazdaságos módon biztosítanak helyet különböző másodlagos szemantikai-pragmatikai funkcióknak: *Wir flogen mit der Bamberg*. ’A Bamberggel repültünk’ [a repülőgép a német Bamberg városáról kapta a nevét], *Eine Petra wollte*

dich sprechen 'Egy/Valamilyen Petra akart veled beszélni', *Ein Chomsky wird nicht jeden Tag geboren* '(Egy) Chomsky nem születik minden nap'. A dolgozat a teljesség igényével igyekszik bemutatni a németre jellemző determináns-TN-kombinációk interpretációs mintáit, vagyis ezen a speciális területen egyfajta kézikönyvként is szolgálhat.

A konstrukciók az össze nem illő nyelvi jelek ikonicitását jelenítik meg, vagyis a szokatlan kombinációk új tartalmakat jeleznek. Az új funkciók minősége összefüggésben áll a Det elem minőségével: minél nagyobb a „nyelvi távolság” a Det elem és a TN között, annál nagyobb mértékben térhet el a szerkezet jelentése az elsődleges tulajdonnévi funkciótól. Az egyes esetek interpretációja gyakran a név tulajdonosához tartozó tudástól is függ. A két alaptípushoz (definit: $\emptyset + TN$, Det_{def} + TN és indefinit: Det_{indef} + TN) három konstrukciótípus található a németben: (1) $\emptyset + EN$: *Er wollte Tony Blair werden* 'Tony Blair akart lenni', (2) DefDet + EN: *Er wollte der deutsche Tony Blair werden* 'Ő akart lenni a német Tony Blair', (3) IndefDet + EN: *Er wird ein zweiter Tony Blair* '(Egy) második Tony Blair lesz belőle'.

A mindkét alaptípusra (definit és indefinit) jellemző interpretációk (pl. metafora: *Ø/der/ein neue(r) Paganini* 'Ø/az/egy új Paganini') mellett található egy sor olyan is, amely csak az egyik vagy másik típusra jellemző (mint pl. az individuum felosztása: *der junge Goethe* 'az ifjú Goethe' vagy az individuum bevezetése: *eine gewisse Petra* 'egy bizonyos Petra'). Megállapítható, hogy a konstrukciók nyelvileg gazdaságos szerkezetek (nyelvi jelek), amelyek már meglévő nyelvi eszközök segítségével új tartalmakat hoznak létre, és magukban hordozzák az eredetileg jelölt individuumhoz tartozó tudás elemeit is.

Már a $\emptyset + TN$ -konstrukció – mint „de fault”-szerkezet – is lehet jelölt eset, ami akkor válik nyilvánvalóvá, ha olyan TN-ek, amelyek különben a DefDet-tel használatosak, bizonyos funkciókban elveszítik explicit determinánsukat (térképen csak DefDet nélkül: *Schweiz* 'Svájc', *Slowakei* 'Szlovákia', egyébként mindig névelővel állnak: *die Schweiz*, *die Slowakei*). Maga a $\emptyset + TN$ konstrukció megfelelő kontextusokban új funkciót (másodlagos jelentéstöbbletet) is kaphat; ezek többnyire metaforikus és metonimikus kifejezések (*Mit 17 wollte er Mick Jagger werden* 'Tizenhét évesen Mick Jagger szeretett volna lenni', *Berlin protestiert gegen dieses Verfahre* 'Berlin ellenzi ezt az eljárást').

A DefDet + TN-konstrukció alapértelmezése az elsődleges, megnevező (propriális) funkció. A determináns gyakran hordoz formális-grammatikai információkat, mint például a nevek szemantikai szubkategorizációját (pl. a németben minden hidronima determinánssal áll: *die Donau* 'a Duna', *der Rhein* 'a Rajna', *die Adria* 'az Adria', míg minden városnév explicit determináns nélkül: *ØBern*, *ØGraz*, *ØBerlin*). A névelőhasználat és a TN ontológiai kategóriái között fennálló efféle szabályszerűségek szigorúan adott nyelvre igazak csupán. További formális okai is lehetnek azonban a DefDet használatának, mint például az egyértelmű eset- vagy nemjelölés (*Er stellt Otto dem Heinz vor* 'Bemutatja Ottót Heinznek'), a TN-ek kategóriáján belüli szemantikai alkategória-váltás kifejezése (*die Bamberg* → repülőgép vagy hajó) vagy például köznévből TN-képzés jelölése (*die Bild* → napilap neve, holott a köznévi 'kép' *das Bild*).

Szemantikai-pragmatikai alapon olyan jellemző esetekben képződnek DefDet + TN-konstrukciók, mint például a konnotáció kifejezése (pl. bizalmasság: *der Brandt* 'a Brandt' [Willy Brandt korábbi német kancellárt értve alatta]), de főleg olyan funkciók megjelenítésére, mint az aspektusjelölés és a metaforikus jelentés (*der junge Goethe* 'az ifjú Goethe', *der ungarische Adenauer* 'a magyar Adenauer'). Az aspektusjelölés (vagy modalizáció) alapja az individuum elméletben több szubindividuumra történő felosztása

egy bizonyos szempont szerint (pl. idő vagy hatáskör). A szubindividuumokból így egy többelemű fiktív halmaz konstruálható, amely formálisan legalizálja a DefDet használatát. Több entitás közül minden további nélkül kiemelhető a halmazból egy bizonyos objektum a DefDet segítségével. Az aspektus alapján jelölt TN-ek általában jelzős DP-k (*der junge Goethe* 'az ifjú Goethe'), csakúgy mint a metaforikus DefDet-konstrukciók, amelyek esetében a DefDet használata szintén halmazelméletileg magyarázható. Az individuum dossziéjából (pl. Napóleon) egy markáns tulajdonság (egy standardizált predikátum) mint tertium comparationis emelődik ki (pl. 'akarnok'), amely egy másik individuumra alkalmazandó (*Peter ist der Napoleon in der Familie* 'Péter a család Napóleonja'). A DefDet használata szemantikailag azzal magyarázható, hogy a konstrukcióval egy elem kerül ki azon entitások halmazából, amelyek legalább egy napóleoni tulajdonsággal rendelkeznek, s ezen közös tulajdonságuk alapján rendeződnek egy halmazba.

Az InDefDet + TN-konstrukciók leginkább jelzős szerkezetek, a konstrukció által kifejezett funkciók pedig az InDefDet és a TN közötti nagy nyelvi távolság miatt másodlagos, pragmatikailag és szemantikailag motivált kifejezések (*ein neuer Paganini* 'egy új Paganini'). A metaforikus interpretáció esetében az InDefDet azzal magyarázható, hogy azon halmazból emelünk ki egy elemet, amely a megnevezett individuum egy jellemző tulajdonságát hordozó elemekből áll. Az exemplifikáló funkcióban használt konstrukciók interpretációjának alapja is egy hasonló halmazfelfogás, azzal a különbséggel, hogy ennek a halmaznak maga a nevet hordozó individuum is eleme (*Ein de Gaulle hätte hier anders reagiert* 'Egy De Gaulle erre másképp reagált volna'). A modalizáló (aspektusjelölő) használat interpretációja gyakorlatilag megegyezik a DefDet-es modalizáló szerkezetek elemzésével (*Eine wohlgelaunte Petra kam die Treppe herunter* 'A lépcsőn már egy jókedvű Petra jött le'). Jellemző funkciója az InDefDet-nek a metonimiaképzés jelölése is (*Ein Rembrandt wird versteigert* 'Elárvereznek egy Rembrandtot'). Ezekon kívül különböző metanyelvi funkciók jeleníthetők meg az InDefDet + TN segítségével (*ein gewisser Meyer* 'egy bizonyos Meyer').

A konstrukciók kapcsán rövidebb, kitérő alfejezetek keretében néhány, a konkrét tematikán túlmutató kérdést is sikerült érinteni, főleg érdekes TN-alkategóriákat vagy határterületeket. Ilyenek például a családnév és keresztnév kombinációjának szintaxisa, az országnevek morfoszintaxisa a németben vagy a többes számú TN-ek kérdése. Mindamellett a dolgozat természetesen a választott tematikával kapcsolatos kérdéseknek csak egy részével foglalkozhatott. Ezért a felvetett kérdések jó része további elmélyült elemzéseket tesz lehetővé, mint például az egyes TN-konstrukciók szisztematikus kontrasztív, akár több nyelven átívelő vizsgálata – különösen a német és a magyar összehasonlítása, a konstrukciók szövegtípusok szerinti további elemzése vagy további fontos kutatások elindítása a kognitív nyelvészet és a pszicholingvisztika területén, hogy a TN-kompetenciáról, a TN-hálózatokról és a TN asszociációs potenciáljáról lehetőleg gyakorlati, illetve kísérletekkel alátámasztott ismeretek is megjelenhessenek.